

■ עלי יסיף, כמרגלית במשבצת – קובץ הסיפורים העברי בימי הביניים, ספריית הילל בן חיים, הקיבוץ המאוחד 2004.

ספרו של עלי יסיף עוסק בקובץ הסיפורים העברי שבין המאה ה־ט' ועד המאה ה־ט"ז. במהלך תקופה זו, במזרח ובמערב, העלו מספרים עבריים על הכתב סיפורים ממקורות מגוונים ושזרו אותם יחד לקבצים מקיפים של סיפורים. במלאכת שיבוץ משוכללת ומורכבת שינה הסיפור הבודד את טעמו והיה לחלק בלתי נפרד של יצירה ספרותית שלמה. המחבר רואה בתופעה זו את השלב הראשון ביצירתה של הפרוזה הסיפורית העברית.

הספר כולל דיונים בקבצים שונים של סיפורים, ביניהם תולדות בן סירא, מגילת אחימעץ, ספר המעשים, ספר חסידים וספר עשה פלא. המחבר בוחן את מקורותיהם של הקבצים ואת מקומם בתרבות היהודית והכללית של ימי הביניים, ותוך כדי כך מצליח לחשוף כמה מקווי היסוד המאפיינים את התרבות היהודית העממית בימי הביניים, כגון מקומו של העל־טבעי, היחס לנשים והזיקה אל התרבויות הסובבות.

■ זאב גריס, חיים קרייסל, בועז הוס (עורכים), שפע טל – עיונים במחשבת ישראל ובתרבות יהודית, הוצאת אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, באר שבע 2004.

זהו קובץ מחקרים המוקדש לחוקרת הקבלה פרופ' ברכה זק. בקובץ מחקרים שונים במחשבת ישראל ובתרבות יהודית. בספר חמישה שערים: 1 – מחשבת חז"ל; 2 – הגות יהודית בימי הביניים; 3 – קבלה וחסידות; 4 – מחשבה יהודית בעת החדשה; 5 – ספרות עברית ופולקלור. בין המאמרים העוסקים במחשבה ובתרבות של יהודי ספרד והמזרח נזכיר את המאמרים הבאים: על הגותו של הרמב"ם מאת חיים קרייסל, גבריאלה ברזין ועדיאל קדרי; על תורת האלוהות בראשית הקבלה מאת משה אידל; מאמרו של בועז הוס על הקהילות הזוהריות של צפת; מאמר של יובל הררי על פרקטיקות מאגיות; מאמר מאת תמר אלכסנדר המעמת את הפתגם היהודי־הספרדי עם הפתגם הספרדי־ההיספני; ומאמר פרי עטה של דבורה ברגמן על זוג חידות לחתונה מאת ר' משה זכות. לספר מצורפת רשימת פרסומים מעודכנת של פרופ' זק.

■ יעקב בלידשטיין (עורך), שבת – רעיון, היסטוריה, מציאות, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, באר שבע 2004.

זהו קובץ מאמרים המתפרסם בעקבות הכנס "שבת – רעיון, היסטוריה, מציאות" שנערך באוניברסיטת בן־גוריון בשנת תשס"א. המחקרים השונים בוחנים את השבת מהיבטים רעיוניים, היסטוריים, השוואתיים וסוציולוגיים. בין המאמרים שיש להם זיקה להיסטוריה ולתרבות של יהודי ספרד והמזרח נזכיר את מאמרו של עמוס גולדרייך על תפיסת השבת של בעל תיקוני זוהר; את מאמרו של חיים קרייסל על השבת בפילוסופיה היהודית בימי הביניים; את מאמרו של בנימין לאו על פסיקותיו של הרב עובדיה יוסף בעניין השבת; את מאמרו של משה אידל על השבת כחלק מתפיסת הזמן של המיסטיקה היהודית; ואת מאמרו של ארתור גרין על קבלת שבת בהקשרה הקבלי.

■ Reeva Spector-Simon, Michael-Menahem Laskier, Sara Reguer (eds.), *The Jews of the Middle East and North Africa in Modern Times*, Columbia University Press 2003

זהו ספר רחב היקף, שנכתב על מנת לשמש ספר יסוד הסוקר את תולדות יהודי המזרח התיכון וצפון אפריקה במאתיים השנים האחרונות. הספר נועד לקהל מגוון: לחוקרים, למורים, לסטודנטים ולקורא המשכיל. פרקי הספר השונים נכתבו בידי שורת חוקרים, איש איש בתחומו. יחד הם מהווים

תשתית רחבה שנועדה למלא את החלל החסר בלימודי ההיסטוריה, הן מצד ההיסטוריה היהודית הנוטה להתרכז בתולדות יהודי אירופה והן מצד ההיסטוריה של המזרח התיכון הנוטה להקטין את תפקידם של היהודים בתוכה. הספר נחלק לשניים. החלק הראשון מטמי בעיקרו – לאחר הפרק הראשון, שבאה בו סקירה היסטורית מקיפה, מובאים פרקים העוסקים בחיי הכלכלה של היהודים, בארגון הקהילתי ובהנהגת הקהילות, בחיי הרוח, בשפות היהודים, בחינוך, בפעילות הציונית, במנהגים ואמונות, בתרבות חומרית, במוזיקה ובמיגדר. החלק השני סוקר ארצות ואזורים, כל אחד בנפרד, וכולל את היהודים בתורכיה המודרנית, בתורכיה העות'מאנית, בסוריה ולבנון, בעיראק, באיראן ואפגנסטאן, בתימן, במצרים וסודאן, בלוב, תוניסיה, אלג'יריה ומרוקו. לכל אחד מן הפרקים מצורפת רשימת קריאה מומלצת. הספר כולל תמונות תיעודיות ומפתח עניינים מפורט.

■ "החמסה החיה", *Living Khamsa: Die Hand Zum Glück, The Hand To Fortune, Museum*,

Im Prediger Schwäbisch Gmünd, Germany 2004. 140 pp.

החמסה (בעברית "חמש") או "ידה של פאטמה" היא קמיע המעוצב בצורת כף יד פתוחה שמוחסות לה סגולות מאגיות של הגנה מפני עין הרע, שדים ורוחות, ובהענקת מזל וברכה. האמונה העממית בכוחה של החמסה היתה משותפת למוסלמים וליהודים בארצות האסלאם, אולם יהודים עשו שימוש בחמסה לא רק כקמיע להגנה בחיי היומיום כי אם גם בעיטורם של חפצים יהודיים וביניהם תשמישי קדושה ומצווה רבים.

"החמסה החיה – יד המזל" הוא קטלוג דו-לשוני באנגלית ובגרמנית שיצא בעקבות תערוכה שנפתחה בחודש ספטמבר 2004 במוזאון Schwäbisch Gmünd שבגרמניה. השידוך הגרמני-ישראלי החל לפני חמש שנים כאשר מר ויליאם גרוס, אספן יודאיקה מתל-אביב, מצא כי צורפים נוצרים מאזור Schwäbisch Gmünd היו יוצריהם של מגדלי בשמים בעבודת פיליגראן, המתוארכים לאמצע המאה הי"ת, שאחד מהם נמצא ברשותו. הממצא המרגש הוליך תערוכה במוזאון ב-Schwäbisch Gmünd (בשנת 2001), שהוצגה גם במוזאון ישראל בשנה שעברה. בעקבות השותפות המוצלחת העלתה מנהלת המוזאון ד"ר גבריאל הולתויס את רעיון הצגת החמסה כמוטיב מרכזי בתערוכה נוספת במוזאון.

מתוך האוספים של מוזאון ארץ ישראל שבתל-אביב, פול דהאן (Paul Dahan) מבלגיה ומשפחת גרוס מתל-אביב, הוצגו, לראשונה בתצוגה אחת, דוגמאות יצאות דופן של חמסות. עיקר התערוכה מוקדש לחמסות ממרוקו (שהיו נפוצות במיוחד בה) שהמאוחרות מביניהן מתוארכות למחצית הראשונה של המאה הכ'.

הקטלוג מתמקד בשלושה נושאים מרכזיים: מאמרה של מוניקה בוסן (אוצרת במוזאון), "מיד ליד", מתאר את ה"יד" כסמל אוניברסלי חוצה תרבויות למן שחר התרבות האנושית. מאמרו המרכזי של ויליאם גרוס, "החמסה", סוקר את החמסה כחפץ מאגי נפוץ בקרב קהילות יהודיות רבות בארצות האסלאם ובאסלאם. גרוס מציין את התפתחות תפיסת החמסה בארץ בעשור האחרון, לרבות ההשלכות שהיו לעלייה הגדולה של כ-800,000 יהודים מארצות ערב לישראל על השימושים המודרניים בחמסה. גבריאל הולתויס בוחנת במאמרה "החמסה החיה" את מקומה של החמסה בעולם בו נותני הטון בעולם האופנה עושים שימוש בסמלים תרבותיים בין-לאומיים. עם זאת, הכותבת מציינת כי בעיצוב תכשיטים ואביזרי אופנה, שנעשים דגם לחיקוי להמונים, חסר מהם ההקשר התרבותי או ההיסטורי.

רעיון ה"עין הרע" ונוכחותה הגדולה של החמסה בישראל כיום עומדים במרכזם של שני המאמרים האחרונים. ויליאם גרוס מעגן את המושג "עין הרע" כחלק בלתי נפרד מאמונתם של יהודי ארצות

ערב, דוגמת הניסיון לספק הגנה באמצעות קמיעות ולהציע פתרונות שימנעו איום. ברם, מדגיש גרוס כי התופעה איננה ייחודית ליוצאי ארצות ערב שכן חפצים בעלי סגולות מאגיות קיימים כבר מתקופת בית ראשון וסוגיית כתיבת קמיעות נדונה כבר בתלמוד. דוגמאות רבות של קמיעות כתובים מצויות בקהילות ישראל בארצות אשכנז, ספרד והמזרח. גבריאלי הולתריס מצביעה על השינוי שחל כיום בתחום קישוט הגוף ובהשתוקקות הגדלה לסיפוק ומשמעות, שהולידה דור חדש של סמלים "רוחניים". בעידן ההתקשרות האלקטרונית יכול כל אדם להזמין באינטרנט חמסה אישית משלו, או שבביקור אצל חברים אין מביאים יותר פרחים כי אם קמיע נגד "רוע". שני הכותבים תמימי דעים לגבי מעמדה המשתנה של החמסה עם הקמת המדינה, שהיתה סוציאליסטית, ללא הנהגה דתית, והביאה לשבירת ערכים ומנהגים ישנים ונטישת סמלים מסורתיים. העולים לא ענדו את החמסות בצייבור ויש שהתיכו אותן כדי להשתמש במתכת, שהיה לה ערך כספי. ברם, בדורות האחרונים חלה התעוררות בחשיפת ה"שורשים" והחיפוש אחר כיוונים שונים במסורת חל גם על התרבות החומרית, ובעיקר בא לידי ביטוי בנושא הקמיעות והחמסות. "זה מדהים על רקע החילון החברתי במסווה של התנתקות מקשרים היסטוריים ודתיים כיצד הפכה החמסה לסמל ייצוגי לאומי הנפוץ כמו המגן דוד או המנורה", כותבת הולתריס. ובהקשר זה מציג גרוס ארבע קטגוריות של שימוש מודרני בחמסה:

- 1 – הקבוצה הגדולה ביותר הם מחזיקי המפתחות, כרטיסי ברכה וחמסות בגדלים שונים המוצעים על פי רוב בחנויות למזכרות.
- 2 – חמסה למטרות מסחריות כאמצעי שיווקי ופרסומי: מגנטים בצורת חמסה של חשמלאים ושרברים, עיטור לטלכרט, סמל של להקת פופ, חמסה על גבי כרטיס לוטו וכתווית למשקאות אלכוהוליים.
- 3 – שימוש במוטיב החמסה על ידי אמנים.
- 4 – עיטור תמונות של רבנים מארצות האסלאם ואפילו של רבנים אשכנזים, שהחמסה היתה זרה להם.

החמסה התפתחה מקמיע מגן שעוצב כנגד סכנה מ"עין הרע" לסמל פופולרי למזל טוב. הסקירה מלווה בתמונות (צבע ושחור לבן) מרהיבות של חמסות (תליונים, חלק משרשרת ועוד), ונעה בין עבר המייצג מסורת והווה המייצג שינוי. ניתן לראות את מקומן הפונקציונלי של החמסות כחלק מתכשיט בעל אופי מאגי שענדו נשים וילדים, על גבי דף שמירה לילדת ובעיטור חפצים יהודים מובהקים כמו "שיוותי", פרוכות, כיסויים לספר תורה, תיקים לתפילין, כתובות נישואין, מגורות חנוכה ועוד, לצד השימושים המודרניים של כרטיסי טלכרט, מחזיקי מפתחות, וכרטיסי ביקור ושיווק של בעלי מלאכה.

תערוכה על החמסה הוצגה במוזאון ארץ ישראל שבתל-אביב בשנת 2002, ובעקבותיה יצא קטלוג דרלשוני, בעברית ובאנגלית: יד המזל – חמסות מאוסף משפחת גרוס ומאוסף המוזאון, תל-אביב 2002, 104 עמ'.

נעמה שי כתריאלי